

»GATE ČEZ ŠTEBALE«

Historični pregled oblačenja moških spodnjih hlač

Prvi del¹

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: Avtor v članku obravnava oblačenje moških spodnjih hlač, in sicer na podlagi omemb od srednjega veka dalje, bolj poglobljeno pa iz 19. stoletja. Sprašuje se, kdaj so se na Slovenskem spodnje hlače pojavile pri nižjih plasteh prebivalstva in zakaj so se tako močno uveljavile v pripadnostnem kostumiranju Gorenjcev. V analizi časopišnih člankov iz srede in druge polovice 19. stoletja ter nekaterih drugih virov ugotavlja, da so bile moške spodnje hlače tedaj dobro znane ljudem višjih družbenih plasti in da so se začele pojavljati tudi že pri posameznikih iz najnižjih družbenih plasti. Že vsaj ob koncu 19. stoletja so se uveljavile v pripadnostnem kostumiranju, njihovo splošno uveljavljenje med kmeti pa je bilo zelo dolgotrajno.

Ključne besede: oblačenje, pripadnostno kostumiranje, noša, spodnje perilo, moške spodnje hlače

Abstract: Focusing particularly on the 19th century, the article explores the history of the wearing of men's underpants that as an article of clothing were first mentioned in the Middle Ages. It tries to establish when the undergarment first appeared among the common people living in the territory of present-day Slovenia; when it gained wide acceptance; and why it has become such an important element of affiliated costuming among the male population of Gorenjska. An analysis of newspaper articles from the middle and from the second half of the 19th century, in addition to other sources, indicates that in that period underpants were already not only widely worn by upper-class males but started to be worn also by some men from the lower walks of life. While underpants became a prominent feature of affiliated costuming at least toward the end of the 19th century the habitual wearing of underpants by the male farming population was adopted very gradually.

Key Words: clothing, affiliated costuming, national costume, underwear, men's underpants

Uvod

Spodnje perilo, tako tudi spodnje hlače, je navadno, čeprav nikakor ne nujno, očem skrito in se razen z bližnjimi in v intimnih oziroma z erotiko prepletenih stikih večinoma o njem ne pogovarjamo in ga ne gledamo. Spodnje hlače so kot sestavina današnjega spodnjega perila tako samo po sebi umeven kos človekove garderobe, da se sodobniki le s težavo soočimo z dejstvom, da ne obstajajo že od »nekdaj«. A vsaka stvar, ki jo v življenju poznamo, je nekoč nastala, vzniknila iz nečesa oziroma se iz nečesa, kar je obstajalo pred tem, preoblikovala. Tako je bilo tudi z moškimi spodnjimi hlačami, ki so se med drugim v zadnjem poldrugem stoletju uveljavile kot ena bistvenih prvin pripadnostnega kostumiranja Gorenjcev.

Večina raziskovalcev preteklega oblačilne kulture na Slovenskem se je s spodnjim perilom ukvarjala obrobno, vezano predvsem na širša, v zvezi s kulturo oblačenja povezana vprašanja, in na bolj ali manj naključno najdene vire. Za čas, ko so raziskovalcem kulture oblačenja najpomembnejši ustni viri, so pisali o njem nekoliko bolj obširno (glej npr. Žagar 1994; Makarovič 1999a, 2000; Pakiž 2009) in izjemoma v samostojnih prispevkih prinesli podrobna pričevanja o njem (npr. prispevek s konca devetdesetih let 20. stoletja, v katerem je opisana bala Radovljičanke, rojene 1887 (glej Žagar 1998)). Tri razprave o spodnjem perilu, od katerih je prva strnila dotedanja spoznanja o oblačenju žen-

skega spodnjega perila v začetku 20. stoletja (Curk 2006), druga prinesla historični pregled oblačenja ženskega spodnjega perila (Paladin 2006), tretja pa je nastala skupaj z razstavo spodnjega perila v Pokrajinskem muzeju Murska Sobota (Pšajd 2011), so bile objavljene v času, ko se je predmet raziskav oblačilne kulture razširil tudi na bolj obrobna in od temeljnih prizadevanj etnologije 20. stoletja odmaknjena področja. Prvi navedeni razpravi ne obravnavata spodnjega perila v celoti, temveč se ukvarjata le z ženskim spodnjim perilom, tretja, iz Pomurja, pa na kratko obravnava tudi moško spodnje perilo.

Slovenske in tuje literature o moškem spodnjem perilu, zlasti pa o oblačenju moških spodnjih hlač je bistveno manj kot literature, ki obravnava žensko spodnje perilo. Na Slovenskem deloma zato, ker imamo vsaj za starejša obdobja o moških spodnjih hlačah zelo pičle podatke, predmetnih pričevanj pa sploh ni, za obdobja, katerih oblačenje je mogoče raziskovati s pomočjo ustnih virov, pa so bila vprašanja raziskovalcev kulture oblačenja najpogosteje usmerjena v iskanje resnice o tem, ali so jih moški sploh nosili. Tudi s pričujočo razpravo, ki želi odgovoriti na vprašanje, kdaj so moški, pripadniki različnih družbenih plasti na Slovenskem, začeli nositi spodnje hlače, imenovane *spodnjice*, *svitice*, *gate*, *gače*, bo tako, želja je le, da bi tančica, ki leži nad tem vprašanjem, postala nekoliko bolj prosojna.

A najprej vprašanje o tem, kaj bi spodnje perilo, posledično spodnje hlače, sploh bile? Redki tuji avtorji, ki so se podrobneje ukvarjali z zgodovino oblačenja spodnjega perila, so ga iskali že v najstarejših virih, ki pričajo o obstoju človeka (Benson 1996), oziroma v srednjem veku (Cunnington 1992), ter pri tem

¹ Članek zaradi dolžine objavljamo v dveh delih. Drugi del bo objavljen v *Glasniku SED* 52 (1,2), 2012 (op. ur.).

* Dr. Bojan Knific, dr. etnol. in kult. antropol., samostojni strokovni svetovalec za folklorno dejavnost na Javnem skladu Republike Slovenije za kulturne dejavnosti – JSKD. 1000 Ljubljana, Štefanova 5, E-naslov: bojan.knific@jskd.si

kot moško spodnje perilo obravnavali srajce, hlače, steznike, spodnje telovnike, tudi naramnice, ipd. Kot spodnje perilo je obravnavana večina oblačilnih kosov, ki pokriva telo med vratom in gležnjem, in sicer tistih, ki se oblačijo neposredno na telo oziroma imajo lastnost, da se čeznje oblačijo še druga vrhnja ali zgornja oblačila. Pravzaprav je v veliko primerih oblačenje zelo težko ali pa pravzaprav nemogoče določiti, ali gre pri določenem oblačilnem kosu za spodnje ali vrhnje oblačilo, kajti lahko je eno in drugo hkrati. Tako je npr. z moško srajco, ki je pri večini prebivalstva, živečega v zadnjih nekaj stoletjih na Slovenskem, spodnje in vrhnje, zunanji opazovalcem vidno oziroma deloma zakrito oblačilo hkrati, ki se oblači prek spodnje majice ali neposredno na telo. Podobne težave so tudi z moškimi hlačami, ki so bile zlasti v nekaterih različicah oblačenja na Slovenskem hkrati spodnje in vrhnje oblačilo hkrati. Ne glede na to težavo v nadaljevanju obravnavam oblačenje moških *spodnjih hlač* – hlač, ki se niso nosile samostojno, ampak v kombinaciji z vrhnji hlačami. V nekaterih primerih se zaradi želje po historičnem pregledu in iskanju razvojnih različic dotikam tudi hlač, ki niso opravljal le funkcije spodnjega perila, in različicam oblačil, ki so jih moški oblačili neposredno na telo in so pokrivala del med gležnjem in pasom.

Do srede 19. stoletja

Drugačna anatomija moških in žensk vključno z njuno različno družbeno vlogo je v vsej zgodovini vplivala na oblikovanje spodnjega perila, ki je varovalo telo pred mrazom in pred zgornjimi oblačili, omogočalo boljšo osebno higieno, rabilo erotiki, bilo predmet slojnega ločevanja, zlasti pri ženskah pa je v nekaterih obdobjih omogočalo spreminjanje telesnih oblin in njihovega videza (Cunnington 1992: 14–17). Sodobni koncept oblačilne mode se je začel razvijati v drugi četrtini 14. stoletja, ko so se v oblačenju začele postavljati ostreje meje med družbenimi razredi, te pa so se sprva odražale v vrhnji – vidni – obleki in šele pozneje v spodnji. Nošenje hlač pri moških je bilo v zgodnjem srednjem veku neobičajno, kjer in kadar so jih nosili, pa so te bile spodnje in vrhnje oblačilo hkrati. Različice spodnjih hlač so se v oblačilni modi pojavile v drugi polovici 12. stoletja (Cunnington 1992: 27) in so se pozneje do 15. stoletja pri višjih družbenih slojih spreminjale glede dolžine in širine. Tudi v poznejših stoletjih se je moda oblačenja spodnjih hlač spreminjala. V 18. stoletju so se v oblačilni modi uveljavile platnene in bombažne spodnje hlače, ki so segale do kolen, pred tem so bile v navadi krajše in daljše, prav tako kot na začetku 19. stoletja, ko so krajše spodnje hlače pripadniki višjih družbenih slojev le še izjemoma nosili k podkolenskim vrhnjim hlačam, daljše, tudi take s stopalom, pa k dolgim. V drugi polovici 19. stoletja so se v oblačilni modi uveljavile volnene spodnje hlače (Cunnington 1992).

Angelos Baš v razpravi *Hlače v srednjeveški ljudski noši na Slovenskem* analizira vire, ki pričajo o oblačilni kulturi v prvi polovici prvega tisočletja, in ugotavlja, da prvi pomembni viri, povezani z ustoličevanjem karantanskih vojvod v visokem srednjem veku, jasno navajajo oblačilne kose, ki sestavljajo moško opravo, a ne omenjajo hlač. Na podlagi vira, ki se nanaša na 11. stoletje, Baš sklepa, da hlače tedaj na Slovenskem niso bile viden del kmečke obleke ali pa se sploh niso nosile. Drugi, prav tako z ustoličevanjem karantanskih vojvod povezan vir se nanaša na konec 13. stoletja, ko se v oblačenju kmetov omenja nošenje dveh hlačnic – dveh nogavic, ki zgoraj očitno nista bili združeni,

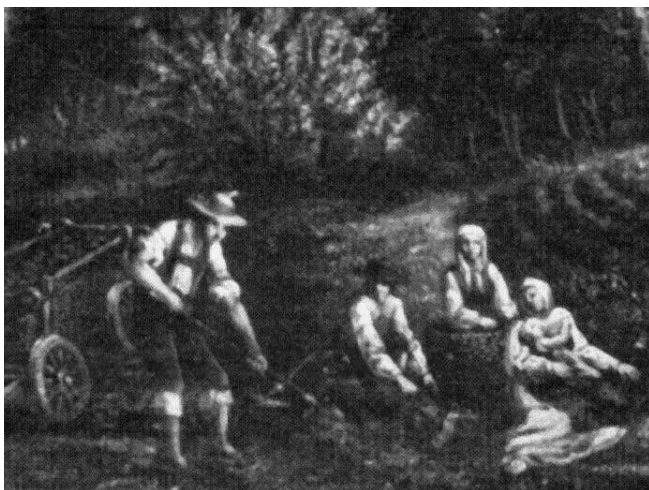
ni, tretji vir iz tridesetih let 14. stoletja pa ponovno ne omenja ne nošenja hlačnic ne hlač nasploh. Na podlagi navedenega Baš sklepa, da se hlače – ne zgornje in ne spodnje – tedaj v kmečkem okolju niso nosile. Dokazujejo jih nekoliko mlajše freske iz 14. in 15. stoletja – predvsem oblačenje hlačnih nogavic – vendar ne prav pogosto (Baš 1960: 463–467; 1962: 59–69).

Če za 17. in 18. stoletje pogledamo slovarje, v katere je vključeno slovensko besedišče, ugotovimo, da so v 18. stoletju hlače v slovenskem jeziku označene z različnimi imeni, med drugim tudi kot *gače* ali *svitice*, s čimer bi bile morda lahko mišljene spodnje hlače.² V 17. stoletju se spodnje hlače omenjajo pri oblačenju meščanov, a redko. Izdelane so bile iz cajga, sukna ali pražnjega platna (Baš 1992: 31). Podobno redke omembe spodnjih hlač je mogoče najti v 18. stoletju, ponovno pri meščanih, katerih spodnje hlače so bile izdelane iz barhenta ali platna, tudi pražnjega. V 2. polovico 18. stoletja sodi podatek iz kopalškega reda, ki je bil v veljavi v Dolenjskih Toplicah, in sicer, da se kopalci niso smeli kopati nagi, temveč so morali biti v srajci in spodnjih hlačah (po Baš 1992: 222), kar brez dvoma potrjuje, da so ljudje višjih družbenih plasti, ki so zahajali v toplice, spodnje hlače poznali in nosili. Da jih niso nosili pripadniki vseh družbenih slojev, je jasno, in to potrjuje tudi omemba Antona Tomaža Linharta, ki v opisu oblačenja kmetov na Gorenjskem v 18. stoletju piše, da ti spodnjega perila niso poznali (Linhart 1981 [1791]: 278).

V prvi polovici 19. stoletja je že izpričana prodaja konfekcijsko proizvedenih spodnjih hlač – torej spodnjih hlač, ki so bile narejene vnaprej in ne po naročilu kupca – pretežno izdelanih iz platna (Baš 1987: 94). Spodnje hlače so ob opisu oblačenja moškega omenjene leta 1816, ko sta s Koroškega čez Kranjsko potovala izobraženca – botanika z Bavarskega.³ Pričevanja dokazujejo prisotnost moških spodnjih hlač na Slovenskem v 17., 18. in prvi polovici 19. stoletja, hkrati pa potrjujejo, da te niso sestavljale oblačilne oprave pripadnikov vseh slojev prebivalstva. Kot že navedeno, Linhart odsotnost spodnjih hlač omenja za konec 18. stoletja, Janez Trdina pa še za leto 1830 zapiše, da kmetje v Mengšu in okolici spodnjih hlač (*gat*) niso poznali (po Baš 1987: 224). Podobno navaja France Kotnik, ki v dvajsetih letih 20. stoletja na podlagi pisnih in slikovnih virov

2 V leta 1603 objavljenem Megiserjevem slovarju poseben izraz za spodnje hlače ni naveden (navedene so *hlače* in *bregeše*, slednje v nemškem prevodu *Gesässbruch*) (Megiser 1977 [1603]), niti ga ni v slovarju Gregoria Alasia da Sommaripa, izdanem v Udinah leta 1607 (Alasia 1993 [1607]). *Gače* se kot *Niederkleyd*, kar je v stari visoki nemščini sinonim za *Unterkleid*, a redko rabljen, pojavijo v slovarju, objavljenem dobro stoletje pozneje (Bohorič 1715), in podobno v slovarju, objavljenem leta 1744, kjer so zapisane *gače* (*Niderklaid*) (Megiser 1744). Zgolj *hlače* so ponovno omenjene v slovarju iz leta 1758 (*Grammatica* 1758), leta 1781 je v Pohlinoem slovarju *Tu malu besediše treh jezikov* naveden izraz *svitice*, kar bi glede na pojasnitev, da gre za *Unterhosen*, težko razumeli drugače kot spodnje hlače (Pohlin 1972 [1781]), in leta 1789 v Gutsmanovem slovarju *gače* (*Niederkleid*) (Gutsman 1999 [1789]). V Pohlinoem slovarju iz leta 1792 spodnjih hlač ponovno ni (Pohlin 1973).

3 Nosila sta platnene spodnje hlače, ki so segale navzdol do gležnjev in se zavezovale čez spodnje nogavice, zgoraj pa so se zapenjale čez spodnji jopič (Baš 1987: 208–209). Da se je treba snažno oblačiti in da v snago sodi tudi redno preoblačenje spodnjih hlač, je bilo zapisano leta 1840 v *Stoletni Pratici devetnajstega stoletja*, in sicer z besedami »[s]prebleci večkrat srajco in spodnje hlače, če jih nosiš« (Baš 1984: 158), kar kaže, da so spodnje hlače ljudje višjih družbenih plasti tedaj na Slovenskem nosili, a so jih nekateri preredko preoblačili.

Upodobitev kmetov v okolici Kamnika avtorja F. K. pl. Goldensteina iz let 1848/49, na kateri bi bile lahko pri vsakdanjem oblečenem moškem upodobljene spodnje hlače, ki spodaj gledajo izpod zgornjih podkolenskih hlač.

Vir: Baš 1987: 243

obravnava oblačenje kmečkega prebivalstva v Savinjski dolini v tridesetih letih 19. stoletja, da moški spodnjih hlač tedaj niso nosili (Kotnik 1926: 174). To govori v prid spoznanju, da kmetje v prvi polovici 19. stoletja posebnih spodnjih hlač niso poznali, čeprav se pojavljajo tudi omembe, ki zamegljujejo našo predstavo o tem, kdaj se spodnje hlače kot oblačilni kos, ki ga ni mogoče nositi kot zgornje hlače, v kmečkem okolju resnično pojavijo.⁴ Primož Trubar je v 16. stoletju nemško zloženko *Niederkleid*, v primerjavi z *Unterkleid* redko rabljeno besedo v visoki nemščini, poslovenil v *brigeše* (Orožen 1986: 40), ki je v izpeljankah, uveljavljena predvsem kot oznaka za hlače, izdelane iz nebarvanega lanenega blaga, pri starejših ljudeh predvsem na panonskem oblačilnem območju ostala znana praktično do danes (*brigeše*, *bergeše*, *bregeše*, *bregeše* ...). Vendar pa ta kos oblačila pravzaprav ni spodnje perilo v današnjem pomenu te besede, temveč označuje oblačilni kos, ki je bil najpogosteje verjetno spodnje

4 V rokopisu Emila Korytka, ki se navezuje na trideseta leta 19. stoletja, se pri predmetih oblačilne porabe iz kmečkega okolja za Loški Potok ob hlačah navaja »*sdučajne hlače*« (po Baš 1984: 60). Ob hlačah in irhastih hlačah Korytko »*pertene hlače*« navaja tudi za Bohinjsko Bistrico, od hlač zgolj »*gače*« za Metliko in ob hlačah še »*pertenice*« za Ribnico. A navedenih *gač*, *pertenih hlač* in *pertenic* ni mogoče neposredno povezati s spodnjimi hlačami, kajti ti izrazi so se uporabljali tudi za označevanje zgornjih hlač, izdelanih iz platna. Navedbam, da kmetje na Slovenskem v 1. polovici 19. stoletja spodnjih hlač niso nosili, nasprotuje poročilo iz Prekmurja, ki priča, da »[m]oški nosijo tesne gaty (spodnjice) iz lanenga platna ali konopljin« (po Baš 1984: 12). Navedbo *gaty (spodnjice)* težko razumemo drugače, kot da je imel avtor neposredno v mislih spodnje hlače, še zlasti zato, ker je zapisal, da so bile *tesne*, torej povsem drugačne od *brigeš* – hlač, izdelanih prav tako iz lanenega ali konopljnega platna, ki so jih nosili Prekmurci do prevzema sodobnih vrhnjih hlač, izdelanih po srednjeevropski oblačilni modi. Podatek imamo še iz križevske fare v Prlekiji za leto 1808, kjer so kmetje pozimi nosili čez »*platnene hlače suknene*« (Makarovič 2010: 96). V slednjem primeru so platnene hlače res opravljale funkcijo spodnjih hlač – so bile oblečene pod zgornjimi – a so bile to hlače, ki so se v poletnem času nosile samostojno, torej niso bile izdelane posebej za namen spodnjih hlač.

Podoba pripadnostnega kostumiranja Gorenjcev, ki pri moškem vključuje oblačenje belih bombažnih spodnjih hlač, vidnih v delu okrog kolena. Folklorna skupina iz Bohinja na območnem srečanju folklornih skupin.

Foto: Janez Eržen, Bled, 21. 3. 2003

in vrhnje oblačilo hkrati. Pod njim ali nad njim se druge hlače ne omenjajo, če izvzamemo navedbo redkih avtorjev, med njimi npr. Kovačiča, ki leta 1906 piše, da so na Štajerskem nosili *brigeše*, podkolenske hlače, izdelane iz hodnega platna, ki so jih barvali v mužah, jih oblačili čez spodnje hlače in jih razlikovali od *breguš* na Murskem polju (pri tem so mišljene dolge, bele platnene hlače iz nebarvanega platna) (1906: 35), in če izvzamemo številne navedbe, da so pozimi zaradi mraza nosili več platnenih hlač hkrati, bi v tem primeru lahko ene obravnavali kot spodnje in druge kot zgornje.⁵

Konfekcijsko izdelovanje spodnjih hlač in naročila blaga zanje izpričujejo razpisi škofij, vojaških uprav in mestnih policij, ob-

5 Podobno težavo pri dojemanju spodnjih hlač kot oblačila, ki je v današnjem pomenu spodnje perilo, imamo tudi v omembi Milanka Delimariča, ki v prispevku *Beli Krajnci* unikreje Kerke in Save od Kostanjevice do Jesenic leta 1845 piše, da »nema vendar mož družih hlač, ko pertnjene svitice, ki jih okoli nog omota in v škornjice obuje« (*Kmetijske in rokodelske novice* 1845: št. 9). Tu je jasno, da je avtor omenil hlače, ki se na panonskem oblačilnem območju pred prihodom poenotene srednje evropske oblačilne mode najpogosteje omenjajo, je pa pomenljivo, da je zapisan izraz *svitice*, ki je že v Pohlinozem slovarju iz leta 1781 naveden kot izraz za spodnje hlače, v tem pomenu pa ga je uporabljala tudi večina piscev 19. stoletja. Podobno je Korban v prispevku *Kratek ozir na Poljance* leta 1849 zapisal, da hodi moški v Poljanski dolini v *Beli krajini* poleti »samo v robači (srajci) in gačah (spodnjih hlačah) oblečen« (*Kmetijske in rokodelske novice* 1849: št. 32), in podobno je – po ustnem izročilu – cesar Franc Jožef Belokranjecem leta 1908 na Dunaju dejal, da se, ker so se na povorki ob praznovanju 60. obletnice njegovega vladanja predstavili oblečeni v oblačila, izdelana iz belega platna, kažejo v spodnjem perilu. Hlače, izdelane iz platna, ki so spodnje in vrhnje oblačilo hkrati, oziroma je včasih nemogoče ugotoviti, ali avtor z navedbo tovrstnih hlač misli dejansko na spodnje hlače ali na hlače, ki so bile hkrati vrhnje, ponekod na Goričkem imenujejo *gače*, v Beli krajini tudi *gače*, na Bizeljskem *bele gate*, *gate in svice* v Turjaški okolici, *svitice* v Vipavski dolini in okolici Lašč, *bize* in *behete* pa na Vzhodnem Štajerskem. Prav tako *bregeše* in *brigeše* ne označujejo zgolj hlač, izdelanih iz nebeljenega lanenega platna, temveč ponekod na Primorskem tudi temne dolge ali podkolenske hlače (Makarovič 1970: 46–47).

javljeni v nemškem časopisju, ki so izhajali na Slovenskem že v tridesetih letih 19. stoletja in pozneje (glej npr. *Amtsblatt* 1832 št. 138; *Laibacher Zeitung* 17. 7. 1834, 11. 2. 1836, 8. 9. 1838, 8. 9. 1838, 12. 8. 1841, 14. 8. 1841, 18. 10. 1842, 10. 3. 1842, 15. 10. 1842, 5. 3. 1842). Dosledno se omenjajo kot *gattien*, le izjemoma in pozneje kot *Unterhossen* (*Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung* 6. 7. 1848; *Illyrisches Blatt* 25. 4. 1846), v slednjem viru v zaobljubi nekega možaka, da bo šel v spodnjih hlačah v cerkev k maši, če bo dočakal 100 let. Glede na naročila precejšnjih količin, ki so bile približno enakovredne količinam srajc, je mogoče sklepati, da so bile tedaj v vojski, policiji in pri duhovščini že v redni uporabi.

Kot sem skušal pokazati, pričevanja s prve polovice 19. stoletja ne dajejo povsem nedvoumnega odgovora na vprašanje, ali so kmetje na Slovenskem tedaj spodnje hlače že nosili ali ne, govori pa v prid temu, da, če so že nosili po dvoje hlač hkrati, spodnje niso bile drugačne od zgornjih. To torej niso bile posebne spodnje hlače, temveč zgornje, ki so z namenom praktične rabe v nekaterih okoliščinah dobile vlogo spodnjih, v drugih okoliščinah pa so jih brez zadržkov nosili kot zgornje, zaradi česar o posebnih spodnjih hlačah, ki bi domovale v kmečkem okolju, do srede 19. stoletja ne moremo govoriti. Drugače je bilo pri višjih družbenih plasteh, tudi v uniformiranju vojske in policije, kjer so bile spodnje hlače tedaj verjetno že v splošni rabi.

Časopisna pričevanja od druge polovice 19. stoletja

Časopisi so za proučevalce oblačilne kulture iz časa pred 20. stoletjem med temeljnimi tiskanimi viri, v katerih je mogoče najti dokaj stvarne podatke o življenju in razmerah proučevanega obdobja. Pravzaprav je interpretativen vsak vir, tudi časopisni, česar se je pri njegovem upoštevanju treba zavedati, vendar pa zlasti na mestih, kjer pisci obravnavajo dogodke, ki so jim bili priča, oziroma opisujejo čas, ki ga živijo, prinaša dragocene in sorazmerno zanesljive podatke, ki ob upoštevanju drugih razpoložljivih virov razkrivajo tudi pogled na preteklo oblačilno kulturo.

Pred sredo 19. stoletja je leta 1844 pri opisu rokodelske razstave v Ljubljani navedeno, da so se ljudem, ki so si razstavo ogledali, med drugim dopadle »ene možke spodnje hlače brez šiva« (*Kmetijske in rokodelske novice* 1844: 190), ki bi bile lahko že spodnje hlače, izdelane iz trikoja. V prispevku Spominki na Gorensko sta popotnika leta 1847 v opisu obiska v cerkvi na Blejskem otoku tarnala, da je »strežnik pri sv. maši v golih srajčnih rokavih gospodu mašniku stregel«, ter ob tem napisala, da je srajca spodnja obleka, »enaka spodnjim hlačam«, v spodnji obleki pa se ne spodobi stopiti k oltarju (*Kmetijske in rokodelske novice* 1847: 104).

V drugi polovici 19. stoletja se v časopisju spodnje hlače omenjajo precej pogosteje kot pred tem. Deloma je to posledica večje produkcije tiska, deloma pa verjetno tudi večje prisotnosti spodnjih hlač v oblačenju. »[S]vitice (t. j. spodnje hlače)« so bile v Kratki slovnici slovenskega jezika omenjene v *Vedežu* leta 1850 (*Vedež* 1850: 233), leto pozneje pa avtor v prispevku Narodske starice piše o tem, da »svitice, ki okoli nog mahajo niso narodske obleke; te so začeli Slovenci od ptujcov posnemati; pravima Slovencu se pa namest narodne li nerodne zde, da se jim posmehuje« (*Kmetijske in rokodelske novice* 1851: št. 1). Slovenci tedaj torej spodnjih hlač, ki, če ponovim, »okoli nog mahajo«, še niso bili vajeni, a so jih očitno že začeli uporabljati množičneje

kot pred tem, saj se je nekaterim piscem zazdelo, da je njihovemu oblačenju – novi navadi v oblačenju Slovencev – treba ugovarjati. S podobnim namenom spodnje hlače kot »gate« – že v izvorniku zapisane v narekovajih – omenja pisec (En rojak) v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* nekaj let pozneje, in želi, da bi *Kmetijske in rokodelske novice* oblačenje spodnjih hlač kot

napako odpravile iz šeg in navad Slovencev. Povzdignite enkrat svoj glas tudi zoper najnovejšo in najnerodnejšo hlapčevsko šego: nositi »gate« čez štebale. Komu se ne »gravža« ta studna šemarija – toliko bolj, ker po nesnagi in nerodno tacih zarobljencov imajo drugi omikani narodi vse Slovence za strovence.

Besedilo je dodal pesem, ki jo je naslovil »Gate« čez štebale«, in v njej pisal, da so »nošne šege ali »mode« / [t]u boljš' tam slabši um razodevale; / [p]a gerše, kakor »gate« čez štebale, / [j] e še ni bilo, in tudi več ne bode« (*Kmetijske in rokodelske novice* 1859: št. 34) Besedilo opozarja bralce, naj skušajo preprečiti, da bi ljudje prevzeli – avtor navaja »hlapčevsko šego« – spodnje hlače nasploh, oziroma naj spodnjih hlač ne bi nosili zunaj štebal, kakor so najpogosteje imenovali škornje, redkeje drugo visoko obutev. Glede na navedena vira sodeč naj bi torej vsaj nekateri Slovenci sredi 19. stoletja začeli nositi spodnje hlače skupaj s podkolenskimi hlačami na način, da so bile vidne tudi na zunaj, kar zgolj v obrisih nakazuje tretji še nekoliko zgodnejši vir – upodobitev kmetov iz okolice Kamnika slikarja F. K. pl. Goldensteina iz leta 1848/49 (glej Baš 1987: 243). Na sliki je mogoče videti vsakdanje oblečenega moškega pri kmečkem opravilu na polju (pri delu!, kar je še bolj presenetljivo), pri katerem je videti, kot da spodnji del spodnjih hlač visi izpod podkolenskih hlač.⁶

Oblačenje posebnih spodnjih hlač se je v kmečkem okolju uveljavljalo v drugi polovici 19. stoletja sočasno s sprejemanjem splošne srednjeevropske oblačilne mode in njenih dolgih vrhnjih hlač ali z zamikom in pod vplivom vojaškega oblačenja, s katerim so se kmetje soočili na večletnem služenju vojske, v kateri je bilo oblačenje spodnjih hlač uveljavljeno. Vojaška zahteva po nošenju spodnjih hlač in z njo povezana večletna praksa je, predpostavljam, vsaj pri nekaterih vplivala tudi na njihovo uporabo po služenju vojske. Mogoče je tudi v tem vzrok, zakaj se je nošenje spodnjih hlač prej in bolj splošno uveljavilo pri moških kot pri ženskah?

Spodnje hlače pri ljudeh, ki so jih sprejeli skupaj s siceršnjo srednjeevropsko oblačilno modo – torej skupaj z dolgimi hlačami, ob doslednem oblačenju navzven niso bile vidne. Drugače je bilo pri redkih kmetih v sredini in drugi polovici 19. stoletja, ki so jih tedaj že sprejeli, pri katerih so se spodnje hlače videle tudi na zunaj. To potrjuje dopis Iz Terbovelj na štaj.-kranjski meji iz leta 1868, v katerem je navedeno, da so v Savi pri Trbovljah našli utopljenca, katerega identitete niso ugotovili,

6 Ob dveh piscih, ki sta nasprotovala uporabi spodnjih hlač in njihovem uvajanju v oblačenje Slovencev, *Kmetijske in rokodelske novice* leta 1853 moške na kmetih posredno spodbujajo k njihovem oblačenju. Ti naj pozimi ne bi posedali, sedeli križem rok, predenje pa prepuščali le ženskam, temveč naj bi se ga lotevali tudi sami, s čimer bi se lahko »spomladi dvoje srajc in svitice (gat) ukrojilo za vsakega zmed vas, pa bi gotovo ne bili tako raztergani, ko stek« (1853: št. 28)!

ugibljejo pa, da je bil iz litijske okolice doma, kajti obleka ga je razodevala za takega. Bil je v kratkih jirhnicah, na nogaj dolge pa nazaj zavihane škornje, čez katere so spodnje platnene hlače visele, in na sebi je imel črn žametni lajbelc s cinastimi debelimi gumbi (*Kmetijske in rokodelske novice* 1868: št. 23).

Po navedenih podatkih sodeč je šlo verjetno za pražnje ali pa vsaj v tedanjih razmerah lepo oblečenega kmeta. Navedeno je sicer, da so nekateri ugibali, da je ribaril, padel s čolna in utonil – spodnje platnene hlače pa so bile lahko, če upoštevamo zgoraj navedeni prispevek »Gate« čez štebale«, ali vidne že pred utopitvijo ali pa so čez škornje zlezle med utapljanjem ali v dneh po njej. A možak je spodnje hlače nosil in bile so daljše od irhastih hlač. Čeprav so bili škornji visoki in so segali čez irhaste hlače, so se spodnje hlače videle, ker so bile, kot je navedeno in kot to izpričujejo drugi viri, zavihane navzdol.

Za obravnavo dejanskih, z oblačenjem povezanih razmer, so pomembni prispevki, ki kot poročilo pričajo o resničnih dogodkih in usodah ljudi. Eden takih je bil v prispevku o utopljenju že omenjen, v opombi pod črto navajam še nekaj drugih,⁷ ki pri-

7 V težkih razmerah so delali rudarji v rudniku v Zagorju, za katere pisec 30. julija zapiše, da je v jami neznosna vročina, zaradi katere »morajo delavci – bodi naravnost povedano – samo v spodnjih hlačah delati, pa še te je treba večkrat na dan oviti« (*Slovenec* 1889: št. 173). Spodnje hlače navaja *Slovenski narod* leta 1877 v prispevku Izpred porotnega sodišča (Hudodelstvo ropa), v katerem poročevalec s sodišča piše, da je v gozdu med Primskovim in Srednjo vasjo na Gorenjskem tat, »kteri je bil po obrazu črno namazan, imel glavo v plavej ruti zavito in bele spodnje hlače« skočil k ženski in jo oropal (*Slovenski narod* 1877: št. 284). Ropa je bil obtožen 23-letni Janez Cviren, tesar iz Adergasa, k ropu pa ga je nagovoril 33-letni Tomaž Hočevar, posestnik in oče šestih otrok, brat oropane. O vlom, v katerem so tatovi krojaču iz Kandije pri Novem mestu odnesli »14 narejenih hlač, 6 sukenj, več srajc in svitic, vsega vkup za 140 gld. vrednosti« je poročal *Slovenski narod* leta 1880 (št. 243). V tatvini na Vrhniki je leta 1882 fant, ki je v trgovini pomagal prodajati, »za svoje spodnje hlačnice utikal« predmete, ki jih je želel ukrasti (*Slovenski narod* 1882: št. 47). Na Tržaškem so leta 1882 žandarji lovili tujca, nastanjenega v krčmi, ki so ga našli »v srajci in sviticah« (*Slovenski narod* 1882: št. 219). V prispevku Izpred porotnega sodišča ljubljanskega, objavljenega v *Slovenskem narodu* prav tako leta 1882, avtor piše, da so pri tatvini našli 20-letnega kupčijskega vajenca, na drugem mestu navedenega tudi kot »hlapca«, ki so ga morali sleči »do spodnjih hlač«, da so našli ukradeno blago (št. 145). Okraden naj bi bil leta 1884 tudi Janez Siherl iz Domžal, »možak, ki se žgane pijače nikdar ne brani«. Pri povratku domov naj bi bil napaden in oropan (ukraden mu je bil del izkupička od prodaje voza sena; seno je prodal za 6 gld.), po domnevnem ropu pa je drugo jutro prišel »v spodnjih hlačah in bos« nazaj v Domžale (*Slovenski narod* 1884: št. 61). Tkalec iz Ljubljane se je po poročanju pisca *Slovenskega naroda* nekega jutra zbudil v Lattermanovem drevoredu. »Opravljen je bil svojemu poslu primerno, namreč v srajci in spodnjih hlačah«. Zakaj? Zato ker so ga »nepoklicani strežniki« našli pijanega, ga slekli in mu ukradli obleko (1884: št. 184). Poročilo o obleki najdenega utopljenca, starega med 30 in 36 let, je bilo objavljeno v *Slovenskem narodu* leta 1885. »[H]lače, suknja od črnega suknja, črn okrogel klobuk, rujava tesna srajca od ovčje volne, volnate spodnje hlače in nogavice. Spodnje hlače in dva robca z žoltimi robovi so zaznamovani s črkama G. G.« (št. 88). *Slovenski narod* je istega leta poročal, da so našli mrtveca, ki je imel na sebi »samo srajco in spodnje hlače. /.../ Kdo je bil neznanec, se ne ve, a sploh se misli, da bil kak »baraba«, ki je iskal brezplačnega ležišča« (1885: št. 167). »Obesiti se je hotel zadnjo sredo zvečer znani postopač France Breskvar iz Krakovskega predmestja, ki je zaradi tatvine zaprt.« Iz nadaljevanja: »obesil se je na trak svojih spodnjih hlač«, a ga je paznik pravočasno rešil (*Slovenski narod* 1885: št. 201). V Šentvidu nad Cerknici

čajo, da so bile v drugi polovici 19. stoletja, zlasti pa v njegovih zadnjih dveh desetletjih, za katera je tudi zaradi večje produkcije tiska več podatkov kot za leta pred tem, spodnje hlače na Slovenskem že dobro znane, če ne že splošno uveljavljene – ne le med višjimi družbenimi plastmi, temveč tudi med nižjimi. Spodnje hlače se omenjajo pri ljudeh, ki so se ukvarjali z rokodelstvom (tesar, tkalec, vajenec), s trgovino (pomočnik prodajalca), omenjene so tudi pri kmečkem sinu, zaradi neprimernih dejanj njihovih nosilcev pa jih poročevalci označujejo tudi kot hlapce, postopače, barabe, osebo označijo tudi kot jako zanemarjen človek, ipd. Navedeni podatki, ki se pogosteje kot na vaška nanašajo na mestna okolja, pričajo, da so ob koncu 19. stoletja spodnje hlače oblačili tudi pripadniki najnižjih družbenih slojev. Pri opisih je mogoče opaziti, da se omenjajo predvsem mlajši ljudje, stari 20, 22, 23, 30–36 let, fantje, v enem primeru se omenja »možak«, kar bi lahko kazalo, da so se spodnje hlače začele splošneje družbeno uveljavljati prav z mlado generacijo v drugi polovici 19. stoletja, starejša pa je ostajala pri šegi, ki nošenja spodnjih hlač ni narekovala.⁸ Uvajanje oblačenja spodnjih hlač so vsaj že v drugi polovici 19. stoletja spodbujale šole,⁹ v časopisu 19. sto-

co sta 19. januarja 1888 pogorela kašča in skedenj. Domnevno je požar zanetil 22-letni kmečki sin, ki naj bi »slekel /.../ hlače in zavil v nje nogi, s sukno in telovnikom pa zakril gornji del telesa«. Po izbruhu požara naj bi odšel. »Gologlav in gonolog, v samih spodnjih hlačah in raztrgane srajci, čepel je maloprida v tako mrzlej noči v snegu pet ur« (*Slovenski narod* 1888: št. 19). Sodišče v Ljubljani je sodilo »jako zanemarjenem človeku, Jakobu Hriberniku, 30 letnemu kmetškemu fantu iz Zunanjih Goric«, tatu, pred katerim med ostalim navedenim niso bile varne »ne moške, ne ženske spodnje hlače« (*Slovenski narod* 1890: št. 54).

8 To domnevo potrjuje novica, objavljena v *Slovencu* leta 1899, kjer piše, da je v Gorici umrl notar, star 82 let, ki je živel izjemno skromno in se ni menil za denar ter pri njem ni bilo »[o] spodnjih hlačah in nogavicah niti govora« (1899: št. 27). Omemba ohranjanja starih navad pri starejših ljudeh je bila nedvomno uveljavljena tudi v kmečkem okolju, za kate-rega Kovačič leta 1906 piše, da so bili »[s]tari očanci /.../ ponosni na te »bregese« (barvane podkolenske hlače, izdelane iz hodnega platna, op. avt.), in ko je prišla nova moda »cajgastih« in »štofnatih« hlač, so stari možaki ostali zvesti svojim »bregšam«. Bile so pa »bregese« zelo trpežne, kakor sploh vsa hodna obleka, a kdor jo je nosil, se je moral premagovati, zakaj gotovo ni bilo prijetno nositi za kožo ostro hodno srajco in enake »gate«, povrh »bregese« (Kovačič 1906: 35–36). Nedosledno nošenje spodnjih hlač v kmečkem okolju še za začetek 20. stoletja na več mestih navaja Marija Makarovič (glej npr. 1999a: 113; 2010: 138), zaradi odsotnosti virov sklepa, da jih kmetje do prve svetovne vojne niso nosili, vsaj splošno ne (2000: 96; 1999: 56). Za začetek 20. stoletja za nekatera območja – tista, kjer so bile v 19. stoletju v navadi dolge platnene vrhnje hlače – omenja tudi nošenje spodnjih hlač kot edinega, torej hkrati spodnjega in vrhnjega oblačila (2007: 249; 2010: 138), Filipović pa pri opisu oblačenja srbskega prebivalstva v Beli krajini za nedoločen čas navaja oblačenje suknenih vrhnjih hlač prek spodnjih (Makarovič 2009: 178). Alenka Pakiž za ribniško okolje ugotavlja, da so jih možje, tudi vaški, v začetku 20. stoletja že nosili (Pakiž 2009: 59).

9 Deželna gozdarska šola v Šneperku, ki je bila ustanovljena leta 1869, je zahtevala, da si vsak učenec ob prihodu priskrbi preprosto obleko za nedelje in delavne dni, in sicer: »eno delavno suktno za vsak dan, in suktno, hlače in čepico z zelenim obrobkom za nedelje in praznike. Tudi ima vsak odgojenec seboj prinesiti: 3 spodnje hlače, 3 zavratnice, 4 srajce (robače), 4 pare nogavic, 3 robce (žepne rute), 3 brisalnice (brisače), 2 para škorenj iz juhtnine (1 par mora biti čez kolena), in 1 par škorenj iz teletine« (*Kmetijsko rokodelske novice* 1869: št. 47). Podobno navodilo najdemo desetletje pozneje v objavljenem hišnem redu za učence deželne vino- in sadjerejske šole na Slapu: »Vsak učenec si mora po vstopu v šolo sledečo obleko iz svoje lastnine napraviti: a) ene hlače

letja jih omenjajo pisci v raznih nasvetih¹⁰ kot oblačilo, ki naj bi ga tedaj poznali že vsi, tudi otroci, so navedene v prispevku *Nazorni nauk v drugem razredu ljudske šole*,¹¹ omenjajo jih pisci, ki so povzemali novice iz tujine,¹² »gače« se omenjajo v prispevku *Šivni stroji ali šivne mašine*,¹³ sorazmerno pogosto se omenjajo

in eno flajdo iz debelega plastna za rabo pri delu na polji in v kleti; b) eno sukneno bluzo s šolskim znamenjem na vratnik prišitim, ene suknene zeleno paspulirane dolge hlače, eno sukneno kapico s šolskim znamenjem in eno črno zavratnico. Vse to za nedeljo in praznike ter za druge posebne priložnosti. c) Dalje ima še vsak učenec tri spodnje hlače (gate), štiri srajce, dve navadni zavratni ruti, vsaj 4 pare nogovic ali nožnih rut, vsaj 6 rut za nos, tri obrisalnice, dva para močnih čevljev /.../ primesti« (*Kmetijske in rokodelske novice* 1876: št. 44) Podobno je bilo navedeno v Razglasu o sprejemanju gluhozemih otrok na posebno šolo leta 1888, kjer piše: »Otroci, ki se sprejmejo, morajo s seboj primesti eno nedeljsko obleko in 2 vsednji obleki, 3 pare čevljev, 3 spodnje hlače, 6 srajc, 6 nogovic in 6 žepnih robcev« (*Amtsblatt zur Laibacher Zeitung* 1888: št. 131). V obvestilu o sprejemanju slepih otrok pa: »Otroci, katerim se podelo ustanovna mesta, morajo seboj primesti po jedno nedeljsko obleko in dve navadni obleki, po 3 pare čevljev, 6 srajc, 3 pare spodnjih hlač, 6 parov nogovic in 6 žepnih robcev« (*Slovenec* 1890: št. 151) Sporočilo je bilo namenjeno sicer majhnemu krogu ljudi, kajti v uk so sprejeli le nekaj izbrancev, je pa pomenljivo, da se spodnje hlače – danes nekaj tako splošnega – sploh omenjajo. Nošenje spodnjih hlač šolačoe mladike potrjuje pismo Frana Levca bratu Vladimirju Levcu, v katerem 5. 3. 1899 piše, da ga bo ob začasnem prihodu domov med drugim perilom doma čakale tudi »1 spodnje hlače«, zaradi česar naj s seboj domov prinese »samo najpotrebnejše perilo« (Bernik 1973: 112).

10 V prispevku *Svarilno in podučno*, v katerem avtor na tujem primeru navaja učinke neustrezne vzgoje, že leta 1857 beremo, da je bil nekdaž bogataš, a kasneje tat, v zaporu v »teh belih kodrastih ozkih in kratkih hlačah, skoz ktere se na straneh kažejo debele, iz konopnega platna sošite spodnje hlače« (*Kmetijske in rokodelske novice* 1857: št. 36). Zdravnik Ferdinand Rojic iz Gorice je v *Soči* priporočal tistemu, ki živi v mrzlih krajih in bi se želel izogniti mrzlice, naj »[n]a golem telesu /.../ nosi srajco in svitice (gate) iz volne ovčje (Schafwollhemd), iz svile (žide) ali saj kotonine, šeše« (*Soča* 1880: št. 47). Janko Leban je leta 1886 v *Učiteljskem tovarišu* objavil prispevek *Človek*, v pogledu na njegovo telo in dušo s kratkim navodom, kako si ohraniti in utrditi zdravje, in v njem v poglavju *Obleka* zapisal, da se volnena oblačila ne smejo nositi na golo kožo, temveč jih je treba oblačiti prek spodnjih hlač. »Nosimo torej volnata oblačila vrh platnenih srajc in svitic (spodnjih hlač)« (1886: št. 5). Ker pretesna spodnja obleka »brani zraku do kože in zadržuje izhlapevanje, kar je telesu na kvar«, avtor prispevka *Doma* odsvetuje pretesne »spodnje hlače pri moških« (*Slovenka* 1897: št. 22), v prispevku *Ljubljanske slike*: *Kršenca* pa avtor nasprotuje pretiravanju žensk, če je ta tako sramežljiva, »da zgornje in spodnje moške hlače le s cunjjo prijema, če jih mora, a jih pri tem od sebe drži, kolikor je njena roka dolga« (*Slovenec* 1879: št. 79). Gre seveda deloma za namig k preprečevanju konkretnih dejanj in deloma za prisposodobno. V namen ilustracije v zvezi z davki zapisane misli so spodnje hlače omenjene v prispevku s seje *Kranjskega deželnega zbora*, ki je bila 12. oktobra 1874, kjer avtor piše: »Kmet, ki uže tako preveč davkov plačuje, mora vsaj še v srajcah in sviticah hoditi, ker če ga z davki obložiti, da bo do nazega slečen, bogme ne bodo mogli hoditi v šolo« (*Slovenski narod* 1874: št. 235)

11 V prispevku se 4. vaja v celoti navezuje na oblačenje. Pri spoznavanju tega naj bi učitelj vprašal otoka: »Ti, Jožek, povedi ni vso moško obleko!«, ta pa naj bi odgovoril: »Srajca, spodnje hlače, gorenje hlače, naprsnik ali telovnik, jopič, ovratnica, ruta, suknja, plašč, klobuk itd.« (*Učiteljski tovariš* 1881: št. 6).

12 Najpogosteje so jih imenovali »spodnje hlače«, in sicer že v šestdesetih letih 19. stoletja in pozneje (glej npr. *Slovenski narod* 1868: št. 80, 1871: št. 122, 1878: št. 10, 1880: št. 245, *Slovenec* 1899: št. 249).

13 V njem neznani avtor razpravlja o prednostih šivalnega stroja ter pri tem navaja podatek, da se za ročno šivanje »poletnih gač« porabi dve uri in

v povezavi z zbiranjem potrebnega za opremo vojakov,¹⁴ ipd. A glede na številna ustna pričevanja, objavljena v delih Marije Makarovič, ki dokazujejo, da nekateri kmetje spodnjih hlač niso nosili niti še v obdobju med obema svetovnim vojnama, je bilo njihovo uveljavljanje izjemno dolgotrajno, navada nenošenja spodnjih hlač pa izjemno trdovratna.

Viri in literatura

ALASIA da SOMMARIPA, Gregorio: *Vocabolario Italiano, e Schiauo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1993 [Ponatis izd. iz l. 1607].

AMTTSBLATT zur Laibacher Zeitung 1888: št. 131, 1832: št. 138.

BAŠ, Angelos: O poznosrednjeveški ljudski noši hlač na Slovenskem. V: *Rad kongresa jugoslovanskih folklorista*. Skopje: Zveza društev folkloristov Jugoslavije, 1960.

BAŠ, Angelos: Hlače v srednjeveški ljudski noši na Slovenskem. *Slovenski etnograf* 32, 1962: 59–69.

BAŠ, Angelos: *Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem v 1. polovici 19. stoletja*. Ljubljana: SAZU, 1984.

BAŠ, Angelos: *Oblačilna kultura na Slovenskem v Prešernovem času: 1. polovica 19. stoletja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1987.

BAŠ, Angelos: *Oblačilna kultura na Slovenskem v 17. in 18. stoletju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.

BENSON, Elaine: *Unmentionables: A brief history of underwear*. New York: Simon & Schuster cop., 1996.

BERNIK, France: *Pisma Frana Levca: Tretja knjiga*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1973.

petdeset minut, za strojno 38 minut, in za ročno šivanje »volnenih gač« pet ur in deset minut, za strojno 51 minut (*Kmetijske in rokodelske novice* 1863: št. 51). (Pri zapisu *volnene gače* je kljub izrazu *gače*, ki je pri različnih avtorjih 19. stoletja dosledno naveden za označbo spodnjih hlač, potrebna previdnost, kajti glede na predvideni čas ročnega šivanja bi šlo lahko tudi za šivanje vrhnjih volnenih hlač.)

14 V poročilu o vojni v Turčiji se že leta 1854 omenjajo »volnate spodnje hlače« (*Kmetijske in rokodelske novice* 1854: št. 97), za Rusijo so leta 1878 poročali, da so »čez zimo kmetje po vaseh naredili iz domačega platna pol milijona srajc in spodnjih hlač za armado« (*Kmetijske in rokodelske novice* 1878: št. 15). Podobne omembe pa imamo tudi za Slovensko. Leta 1887 je Cerkevno kraljevo ministrstvo za deželno bran naznanilo trgovski in obrtniški zbornici, da bo država za vojsko med drugim nakupila »30.000 gač (spodnjih hlač)« (*Slovenski narod* 1887: št. 56 in *Kmetijske in rokodelske novice* 1887: št. 11), notici *Dobava* za c. kr. Domobranstvo in *Dobava* opravnih in oblačilnih predmetov navajata leta 1893, da bo »potom splošne konkurence« nakupila med drugim »spodnje hlače« (*Slovenec* 1893: št. 143, 1893: št. 257), podobno je mogoče brati tudi za leto 1897 (*Slovenski narod* 1987: št. 103; *Slovenec* 1897: št. 132 in 140). V cesarjevi vojski so bile spodnje hlače vsaj že v zadnjih desetletjih 19. stoletja splošno v navadi – ti so nosili navadno spodnje hlače, ki so jih dobili v vojski, izjemoma lastne. Zgodba iz *Slovenskega naroda*: Ko se je cesar leta 1884 zgodaj zjutraj podal med vojake, jih je našel še v spodnjih hlačah. »[U]stoji k njemu sluga kot jedini vojak in pozdravlja roko po šivu svojih spodnjih hlač držeč, najvišjega gospoda.« Vprašanje cesarja: »Zakaj ne nosiš vojaških spodnjih hlač?« In odgovor vojaka: »Jaz sem na nošnjo širokih ogerskih hlač bolj navajen. Vojaške ozke spodnje hlače se pa tudi po 2 ali 3 kratnem perilu prehitro raztrgajo. /.../ [D]voje spodnjih, lepo skrojenih hlač«, ki jih je dobil v vojski, je varčno hranil, za varčnost in skrbnost pa mu je cesar podaril 100 najboljših viržink (*Slovenski narod* 1884: št. 162). Spodnje hlače so nosili tudi ameriški vojaki, v navodilih, ki so bila v povzetku objavljena tudi v *Slovenskem narodu*, pa je bilo glede oblačenja navedeno »[m]enjaj vsaki dan vso svojo obleko, sosebno nogovico in spodnje hlače!« (1898: št. 101).

BOHORIČ, Adam: *Grammatica Latino-Germanico-Slavonica: ex pervetusto exemplari ad modernam in Carniolicâ linguâ loquendi methodum accom[m]odata, à plurimis expurgata mendis, & Germanicis aucta dictionibus / à quodam, linguae Slavicae, amatore in communem utilitatem, studiosae juventuti, Interioris Austriae, specialiter dedicata*. Labaci: formis J. G. Mayr, 1715. [Priredba oz. 2. natis slovnice Adama Bohoriča Arcticae horulae succisivae, 1584, ki ga je pripravil kapucin o. Hipolit Novomeški.]

CUNNINGTON, Phillis: *The history of underclothes*. New York: Dover Publications, 1992.

CURK, Tina: Spodnje perilo: So ga mar kmečke ženske sploh poznale? *Folkloristik* 2, 2006: 29–35.

GRAMMATICA oder *Windisches Sprach-Buch, so ordentlich eingerichtet, dass man darinnen an gram[m]aticalischen Grund-Reguln alles gantz kürztlich, und klar beysammen findet, und mit einem mit grossen Fleiss ausgearbeiteten sehr nutzbaren Windisch- Teutsch- und Wälschen Vocabulario versehen worden, zum Behuff aller der Windischen Sprache zu erlernen beginnenden, sowohl tudiert- als unstudierten Liebhabern, auf viles Verlangen, und mit weit mehrerer Berbesserung [!] abermahlen in dem Druck befördert worden*. Clagenfurt: gedruckt und zu finden bey denen Johann Friderich Kleinmayr seel. Erben, 1758. [Jezuitska priredba Bohoričeve slovnice.]

GUTSMAN, Ožbalt: *Deutsch-windisches Wörterbuch mit einer Sammlung der verdeutschten windischen Stammwörter, und einiger vorzüglichern abstammenden Wörter*. Gradec: Institut für Slawistik der Universität, 1999 [Ponatis izdaje izd. iz l. 1789].

ILLYRISHES BLATT 25. 4. 1846.

INTELLIGENZBLATT ZUR LAIBACHER ZEITUNG 6. 7. 1848.

KMETIJSKE IN ROKODELSKE NOVICE 1844 str. 190, 1845 št. 9, 1847 str. 104, 1849 št. 32, 1851 št. 1, 1853 št. 28, 1854 št. 97, 1857 št. 36, 1859 št. 34, 1863 št. 51, 1868 št. 23, 1869 št. 47, 1876 št. 44, 1878 št. 15, 1887 št. 11.

KOTNIK, France: O narodni noši v Savinjski dolini. *Naš dom* 18, 1926: 174–176.

KOVAČIČ, F.: »Muže« in »mužanje«: Doneski k zgodovini domače obrti in narodne noše. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 3, 1906: 33–40.

LAIBACHER Zeitung 17. 7. 1834, 11. 2. 1836, 8. 9. 1838, 8. 9. 1838, 12. 8. 1841, 14. 8. 1841, 18. 10. 1842, 10. 3. 1842, 15. 10. 1842, 5. 3. 1842.

LINHART, Anton Tomaž: Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel Južnih Slovanov Avstrije II. Ljubljana: Slovenska matica, 1981 [1788].

MAKAROVIČ, Marija: Hlače kmečke noše na Slovenskem. *Slovenski etnograf* 21–22, 1968/69: 46–70.

MAKAROVIČ, Marija: *Oblačilna kultura slovenskega kmečkega prebivalstva na Tolminskem*. Tolmin: Občina Tolmin, 1999.

MAKAROVIČ, Marija: *Oblačilna kultura slovenskega kmečkega prebivalstva v Podjunu*. Celovec: Krščanska kulturna zveza in Narodopisni inštitut Urban Jarnik, 1999a.

MAKAROVIČ, Marija: *Oblačilna kultura kmečkega prebivalstva v Zgornji Vipavski dolini in na Gori*. Ajdovščina: Zavod za kulturo izobraževanje in šport, 2000.

MAKAROVIČ, Marija: *Obleka predela človeka: Oblačilna kultura v kmečkem okolju na severu in jugovzhodu Štajerske od 18. do 20. stoletja*. Maribor: Litera, 2007.

MAKAROVIČ, Marija: *Po sledeh bele noše v Beli krajini*. Ljubljana: Javni sklad Republike Slovenije za kulturne dejavnosti, 2009.

MAKAROVIČ, Marija: Oblačilna kultura v križevski fari. V: »S kajera vün potegneno«: *Oblačilna in plesna dediščina križevske fare z okolico*. Bučevčevci: KD Kajer, 2010.

MEGISER, Hieronymus: *Dictionarium quatuor linguarum: Videlicet Germanicae, Latinae, Illyrica (quae vulgo Sclavonica appellatur) & Italicae, sive Hetruscae*. Clagenfurti: Typis Joannis Friderici Kleinmayr, 1744.

MEGISER, Hieronymus: *Thesaurus polyglottus*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1977 [izv. izd. 1603].

OROŽEN, Martina: Primož Trubar in razvoj slovenskega knjižnega besedišča v jeziku protestantskih piscev. *Jezik in slovstvo* 32(2/3), 1986: 36–47.

PAKIŽ, Alenka: »Ribčan smo se lpu nosil!«: *Oblačenje v Ribniški dolini od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne*. Ljubljana, Ribnica: Javni sklad Republike Slovenije za kulturne dejavnosti, Občina Ribnica, 2009.

PALADIN, Jasna: *Poglejmo, kaj je spodaj: Zgodovina ženskega spodnjega perila*. Kamnik: KUD Pika, center ustvarjalnih dejavnosti, 2006.

POHLIN, Marko: *Glossarium slavicum*. München: R. Trofenik, 1973 [1792].

POHLIN, Marko: *Tu malu besedishe treh jesikov = Das ist: Das kleine Wörterbuch in dreyen*. München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1972 [1781].

PŠAJD, Jelka: *Čist moraš s tega sveta: Spodnje perilo, higiena in lepotni ideal v Pomurju*. Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 2011.

SLOVENEK 1879 št. 79, 1889 št. 173, 1889 št. 246, 1890 št. 151, 1893 št. 143, 1893 št. 257, 1897 št. 132, 1897 št. 140, 1899 št. 249, 1899 št. 27.

SLOVENKA 1897 št. 22.

SLOVENSKI NAROD 1868 št. 80, 1871 št. 122, 1874 št. 235, 1877 št. 284, 1878 št. 10, 1880 št. 243, 1882 št. 145, 1882 št. 219, 1882 št. 47, 1884 št. 162, 1884 št. 184, 1884 št. 61, 1885 št. 167, 1885 št. 201, 1885 št. 88, 1887 št. 103, 1887 št. 56, 1888 št. 19, 1890 št. 54, 1898 št. 101.

SOČA 1880 št. 47.

UČITELJSKI TOVARIŠ 1886 št. 5, 1881 št. 6.

VEDEŽ 1850.

ŽAGAR, Janja: *Oblačilna kultura delavcev v Ljubljani med prvo in drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Mladika, 1994.

ŽAGAR, Janja: Plašč in perilo. *Etnolog* 59(8), 1998: 473–476.